

Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku

Monika Wolińska
Jarosław Tomasz Michalski

**POCZUCIE SENSU ŻYCIA
W PROCESIE ADAPTACJI
DO WOLNOŚCI**

Studium antropologiczno-pedagogiczne

Płock 2022

Opracowanie wypełnia lukę w krajowym oraz światowym piśmiennictwie naukowym na temat wielowymiarowości sensu życia skazanych na karę pozbawienia wolności, mierzonego kryteriami ontologiczno-kognitywistycznymi odnoszonymi do zmian ich osobowości w przestrzeni izolacji zakładowych. Odczuwa się także niedosyt badań empirycznych w odniesieniu do skazanych poddawanych resocjalizacji z uwzględnieniem oddziaływań z zakresu teleologii i eschatologii życia. Jest to pionierska publikacja, która charakteryzuje się podejściem eklektyczno-komplementarnym, tworząc wzorzec analityczny dla praktyki pedagogicznej odnośnie kreowania zasobów wewnętrznych definiujących jakość życia człowieka, jako fundamentalnej potrzeby warunkującej sprawczość egzystencjalną.

(Z recenzji prof. dra hab. Andrzeja Baładynowicza)

Chcę podkreślić, że praca resocjalizacyjna z wychowankiem jest (czy powinna być) jednocześnie intencjonalnym nakierowaniem na jego świadomość aksjologiczną, w powiązaniu z poczuciem u niego sensu życia, godności własnej osoby, niezależnie od zdeformowania osobowego i (prześciowej) sytuacji kryminalnej. Poza tym praca resocjalizacyjna powinna budować w osobie resocjalizowanej nadzieję i chęć poprawy z jednoczesnym przekonaniem, że jest ona możliwa przy spełnieniu odpowiednich wymagań i zadośćuczynieniu. I na koniec – resocjalizowany nie powinien być, czuć się w tym aspekcie bezkarny. To wszystko możemy znaleźć – a nawet wiele więcej – w recenzowanej publikacji.

(Z recenzji ks. prof. dra hab. Kazimierza Pierchały)

Spis treści

Wstęp	9
ROZDZIAŁ I. Antropologiczne podstawy resocjalizacji penitencjarnej	27
1.1. Personalistyczna wizja człowieka	30
1.2. Sens i wartość życia – wymiar egzystencjalny i teleologiczny	38
1.3. Humanizm a odkrywany sens eschatologiczny życia	45
1.4. Filozofia konkretna osoby Gabriela Marcela	53
ROZDZIAŁ II. Znaczenie poczucia sensu życia w procesie readaptacji społecznej uwięzionych	59
2.1. Sens życia w wybranych poglądach psychologicznych, religijnych, społeczno-kulturowych	60
2.2. Sens życia jako wartość, potrzeba i element tożsamości człowieka. .	74
2.3. Poczucie sensu życia w kontekście oddziaływań placówki totalnej. .	83
2.4. Stan badań nad sensem życia osób wykluczonych społecznie	92
ROZDZIAŁ III. Proces adaptacji do wolności w kontekście wybranych teorii i koncepcji.	99
3.1. Elementy wybranych teorii i koncepcji socjologicznych istotnych w procesie readaptacji społecznej	101
3.2. Elementy wybranych teorii i koncepcji psychologicznych istotnych w procesie readaptacji społecznej	124
3.3. Wybrane współczesne teorie i koncepcje resocjalizacyjne w Polsce .	147
3.3.1. Wielopasmowa teoria resocjalizacji z udziałem społeczeństwa Andrzeja Bałandynowicza	148
3.3.2. Koncepcja uspołecznienia systemu profilaktyki i resocjalizacji Wiesława Ambrozika	151
3.3.3. Koncepcja twórczej resocjalizacji Marka Konopczyńskiego	154

ROZDZIAŁ IV. Szanse readaptacyjne uwięzionych	159
4.1. Holistyczność człowieka a idea readaptacji społecznej	160
4.2. Więzy rodzinne determinantem procesu readaptacji uwięzionych ..	167
4.3. Readaptacja oparta na strukturach osobowościowych	172
4.4. Proces wtórnej integracji szansą na przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu.	175
ROZDZIAŁ V. Charakterystyka poczucia sensu życia osadzonych w wymiarze egzystencjalnym	185
ROZDZIAŁ VI. Charakterystyka poczucia sensu życia osadzonych w wymiarze integracyjnym	205
ROZDZIAŁ VII. Charakterystyka poczucia sensu życia osadzonych w wymiarze aksjologicznym	231
ROZDZIAŁ VIII. Charakterystyka poczucia sensu życia osadzonych w wymiarze integracji ekologicznej	253
ZAKOŃCZENIE. Wnioski i implikacje pedagogiczne	269
Bibliografia	279
Spis schematów	308
Spis tabel	308
Summary	309

TABLE OF CONTENTS

Introduction	9
CHAPTER I. Anthropological foundations of penitentiary re-socialisation	27
1.1. A personalistic vision of man	30
1.2. The meaning and value of life – the existential and teleological dimensions	38
1.3. Humanism and the eschatological sense of life as discovered	45
1.4. Gabriel Marcel’s concrete philosophy of the person	53
CHAPTER II. The importance of a sense of meaning in life in the process of social readaptation of imprisoned persons	59
2.1. The meaning of life in selected psychological, religious views, socio-cultural	60
2.2. The meaning of life as a value, need and element of human identity	74
2.3. The sense of meaning in life in the context of the influence of a total institution	83
2.4. Status of research on the meaning of life of socially excluded people	92
CHAPTER III. The process of adaptation to freedom in the context of selected theories and concepts	99
3.1. Elements of selected sociological theories and concepts relevant to the process of social readaptation	101
3.2. Elements of selected psychological theories and concepts relevant to the process of social readaptation	124
3.3. Selected contemporary theories and concepts of re-socialisation in Poland	147
3.3.1. Andrzej Bałandynowicz’s multiband theory of re-socialisation	148

3.3.2. Wiesław Ambrozik's concept of socialisation of the system of prevention and re-socialisation	151
3.3.3. Marek Konopczyński's concept of creative re-socialisation	154
CHAPTER IV. Readaptation opportunities for imprisoned people	159
4.1. Holistic humanity and the idea of social readaptation	160
4.2. Family ties as a determinant of the readaptation process of imprisoned persons	167
4.3. Readaptation based on personality structures	172
4.4. The process of secondary integration as an opportunity to prevent social exclusion	175
CHAPTER V. Characteristics of the sense of meaning in life of prisoners in the existential dimension	185
CHAPTER VI. Characteristics of the sense of meaning in life of prisoners in the integration dimension	205
CHAPTER VII. Characteristics of the sense of meaning in life of prisoners in the axiological dimension	231
CHAPTER VIII. Characteristics of the sense of meaning in life of prisoners in the dimension of ecological integration	253
COMPLETION OF conclusions and pedagogical implications	269
Bibliography	279
List of schematics	308
List of tables	308
Summary	309

WSTĘP

Powrót osadzonych do społeczeństwa jest problematyczny, zarówno dla samych osadzonych, jak i dla społeczeństwa. Powrót ten charakteryzuje się wieloma praktycznymi problemami z dostępem do zasobów społeczności, marginalizacją, wykluczeniem społecznym, stygmatyzacją i w wielu przypadkach kończy się niepowodzeniem w postaci ponownego uwięzienia. Problematyczne jest także samo uwięzienie. Jego istotą jest pozbawienie osoby jednej z najbardziej cennych cech ludzkiego życia, wolności osobistej. W krajach, które zniosły karę śmierci i karę cielesną, jest to najsurowsza kara, jaką sądy mogą nakładać na osoby naruszające zasady życia społecznego. Pozbawienie człowieka wolności jest z definicji czynem negatywnym i z tego powodu kara pozbawienia wolności bywa nazywana karą ostateczną, i zaleca się jej stosowanie tylko wtedy, gdy nie ma innej adekwatnej kary. Uwięzienie jest sposobem karania ludzi, którzy popełnili poważne przestępstwa. Celem zaś kary penitencjarnej jest aktywne przeciwdziałanie zagrożeniom dla bezpieczeństwa publicznego, a także doprowadzenie osadzonych od odstępiania od przestępczości i ich poprawy w kierunku życia zgodnego z normami w danej społeczności obowiązującymi i satysfakcjonującego osobę powracającą. Naukowcy i praktycy penitencjarni od pokoleń dyskutują o tym, w jakim stopniu cele te są zgodne i osiągalne, jakie oddziaływania należy zastosować, by u osadzonych nastąpiły transformacje tożsamościowe w kierunku osobowości zdolnej do życia w kooperacji z innymi ludźmi, zgodnie z kulturowo ukształtowanymi zasadami.

Odstąpienie od popełniania przestępstw jest konieczne, ale niewystarczające do skutecznego powrotu osoby na łono społeczne, do readaptacji społecznej, więc tego, co „stanowi raczej ukoronowanie” (Ambrozik, 2007, s. 183) procesu resocjalizacji. Istotą readaptacji społecznej osoby jest jej zmiana społecznej przynależności w wyniku procesu uczenia się, wyrażająca się identyfikacją z nowymi konstruktywnymi grupami społecznymi i w adekwatnym funkcjonowaniu w rolach przypisanych im przez system społeczny, a poprzez to przeciwdziałanie poczuciu społecznej marginalizacji i wykluczeniu (Kieszkowska, 2012). O readaptacji społecznej mówi się w odniesieniu do osób, które poniosły porażkę adaptacyjną w pierwotnym procesie socjalizacji bądź z uwagi na życiowe okoliczności, utraciły zdobyte predyspozycje, ale także, gdy wspomniane okoliczności wymuszają zmianę zachowania osoby, zatem proces uczenia się w kierunku ponownego przystosowania społecznego z uwzględnieniem zmienionych warunków (np. wystąpienia niepełnosprawności, powrotu z więzienia czy innej

przestrzeni kulturowej) (Fidelus, 2012). Od charakteru tego przystosowania zależy, czy osoba urzeczywistni wartości i nada sens własnemu życiu. Jak zauważył Kazimierz Pospiszyl:

„Tylko człowiek przystosowany społecznie może wytworzyć prawidłowy obraz siebie, swych dążeń i celów życiowych, a co za tym idzie – może doznawać szczęścia, jakim jest zadowolenie ze swojego życia” (Pospiszyl, 1973, s. 7).

Przystosowanie, o którym mowa, nie jest przy tym rodzajem konformizmu wobec systemu społecznego, a aktywnym i twórczym współuczestnictwem w tworzeniu życia społecznego. Zależy zatem od różnych podmiotów, biorących udział w procesie, nie tylko od osoby opuszczającej zakład karny, ale także od społeczeństwa, które na nowo otwiera się na ex-dewianta i decyduje porzucić marsową twarz jungowskiej koncepcji cienia (Jung, 2016), na rzecz cienia, który odzwierciedla również możliwości. Zwrot w kierunku przystosowania społecznego byłby dla osób opuszczających zakład karny niemal niemożliwy, gdyby społeczeństwo nieustannie wymagało, by osoby te pozostawały ontologicznie inne, ontologicznie cieniem. Obraz taki jest dobitnie widoczny w społecznych postawach karzących i stygmatyzujących, przyjmujących, że interesy ex-dewianta zawsze stanowią przeciwwagę dla interesów społeczności. Tymczasem, o ile pewne obszary konfliktowe bez wątpienia istnieją, ex-dewiant jest członkiem społeczności, a jego cień odzwierciedla wszystko to, co dla tej społeczności charakterystyczne.

Jak zauważył Shadd Maruna, „aby zaprzestać popełniania przestępstw, byli przestępcy muszą wypracować dla siebie spójną prospołeczną tożsamość” (Maruna, 2001, s. 8). Ta nowopowstająca tożsamość wiąże się z współuczestnictwem i współodpowiedzialnością społeczną, z osobistym zaangażowaniem w poprawę swojej sytuacji, z poznawaniem i akceptowaniem samego siebie oraz społecznym uznaniem, iż jednostka zdolna jest być twórcą własnej tożsamości (Bałandynowicz, 2019a). Postępowanie przestępców może ulegać zmianie i to nie tylko w wyniku manipulowania zagrożeniem karą, ale także choćby poprzez zwiększanie ich uzasadnionych możliwości.

Istotną trudnością, która zaburza poczucie podmiotowości osadzonych, jest znaczące ograniczenie w przestrzeni penitencjarnej możliwości realizacji własnych preferencji, czyli celów w życiu i poczucia sensu życia. Viktor Frankl twierdzi, że poczucie sensu życia wynika z doświadczenia zadowolenia z życia jako całości i nie jest dane raz na zawsze (Frankl, 1978a). Skrajnie negatywne warunki bytowania, a do takich należy zaliczyć pobyt w zakładzie karnym, powodują frustrację w zakresie stawiania i realizacji celów oraz obniżenie poziomu poczucia sensu istnienia. Poszukiwanie sensu jako spirytus movens ludzkiej

egzystencji wywodzi się z potrzeby absolutów: ideałów, do których można aspirować, drogowskazów, stanowiących zbroję z wiedzy i umiejętności podążania sprawdzonymi i użytecznymi ścieżkami przez grzęzawisko bezsensu, rozumianego jako brak celu i wartości, które staje się również sprawą, dzięki której wiele – może nawet wszystko, da się znieść (Jung, 2006).

Proces adaptacji do wolności czerpiący z założeń pedagogiki zorientowanej personalistycznie i egzystencjalnie skierowany jest przede wszystkim na takie aspekty życia osoby osadzonej jak brak sensu i celu życia, frustracja potrzeb, poczucie winy i pesymizm. Refleksja nad sensem życia „należy do fundamentalnych, jakie człowiek próbuje sobie stawiać i rozwiązywać” (Michalski, 2011, s. 12). Pytania egzystencjalne o cel, sens, wartość oraz kategorię człowieczeństwa towarzyszą człowiekowi nieustannie, stają się jednak bardziej aktualne w zderzeniu z granicznymi sytuacjami egzystencjalnymi, jak śmierć bliskiej osoby, okoliczność nieuleczalnej choroby, rozpad silnych więzi emocjonalnych, utrata wolności. Człowiek, wybierając sposób reakcji na tę sytuację, określa swój indywidualny projekt egzystencjalny, będący zarazem wyborem inicjatywy bądź bierności, wolności bądź determinacji, wartości takiej bądź innej. Poczucie absurdu istnienia, postawa nihilizmu wywołana brakiem sensu (rozumianego jako brak celu i wartości) prowadzi wprost do nasilania się zjawisk wchodzących w zakres patologii społecznej (Michalski, 2011), do stawiania sobie celów niezgodnych z obowiązującymi normami społecznymi, zorientowania na teraźniejszość, bez uwzględniania przyszłości i przeszłości, co z kolei determinuje tendencję do podejmowania zachowań ryzykownych i destrukcyjnych.

Dotychczasowe badania porównawcze, określające sens życia osób osadzonych i niekaranych wskazują, że ci pierwsi charakteryzują się istotnie niższym poziomem usensownienia własnej egzystencji. Zaobserwowano także, że większe natężenie frustracji egzystencjalnej pozytywnie koreluje z powrotnością do przestępstwa (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). Przywołane badania potwierdzają pogląd zawarty w teorii salutogenezy Aarona Antonovsky’ego, że poczucie koherencji, którego komponentami konstytuującymi są zrozumiałość, zaradność i sensowność (Antonovsky, 2005), w istotny sposób różnicuje osoby ze względu na poziom przystosowania społecznego i stosunek do obowiązujących norm. Sensowność była przy tym rozumiana jako stawianie i realizowanie osobistych celów. Otwartym jednak pozostaje pytanie, czy istnieje możliwość intencjonalnego wpływania na kształtowanie poczucia sensowności? Czy można je modyfikować w różnych okresach i sytuacjach życia?

W niniejszej pracy podjęta została próba określenia znaczenia, jakie zajmuje poczucie sensu życia wśród predyktorów osobowych, warunkujących wychowanie do wolności. Dlatego skupiono się na poznaniu zindywidualizowanych obrazów postrzegania przez osadzonych trajektorii ich życia, w tym sytuacji osad-

dzenia jako przestrzeni umożliwiających strukturyzację nowej ramy życiowej, uwzględniającej perspektywę społeczną. Dopełnieniem opracowania są propozycje dotyczące kształtowania zasobów adaptacyjnych do wolności z uwzględnieniem poczucia sensu życia. Prezentowane badanie empiryczne mieści się zatem w obszarze pedagogiki penitencjarnej, a jego przedmiotem jest poczucie sensu życia osadzonych i jego związek z wyborem postaw i wartości. Takie ujęcie tematu wymagało postawienia kilku założeń wyjściowych.

Po pierwsze, osoba uwięziona ma charakter podmiotowy, co oznacza, że jak każdy człowiek jest twórcą samego siebie, jest zdolna do rozwoju oraz potrafi w procesie socjalizacji, resocjalizacji, integracji czy reintegracji społecznej pozytywnie wykorzystywać własne doświadczenia (Ziółkowski, 2002). Fakty te, opierające się na takich dynamizmach osobowościowych, jak: samoświadomość, samowychowanie, samopotwierdzenie, samorefleksyjność, pozwalają osadzonemu przyjąć na siebie karę i zaakceptować ją jako przyczynę do zmiany, którą społeczeństwo poddawać będzie kontroli. Antyspołeczny czyn jest przedmiotowym zdarzeniem, wymagającym takiej reakcji społecznej, by sprawca nieuchronnie spotkał się z systemem sprawiedliwości społecznej. Spotkanie to jednak wymaga poszanowania osoby sprawcy jako wartości personalistycznej. Oddzielenie czynu od sprawcy na poziomie ocen pozwala afirmować godność osoby ludzkiej bez względu na to, kim ona jest, dewiantem czy świętym, czy sama jest sobie winna, czy jest ofiarą systemu społeczno-ekonomicznego. Podmiotowy charakter osoby oznacza przy tym, że jej czyny naznaczone są aktami poznania, wolności i odpowiedzialności, które ostatecznie warunkują jej godność.

Po drugie, człowiek jest istotą holistyczną, stanowiącą całość, jedność struktur fizycznej, psychicznej, duchowej i społecznej. Z punktu widzenia wychowania osadzonych do wolności istotne będzie to w tym zakresie, kim człowiek jest jako osoba, jakie czynniki decydują o jego zachowaniu jako strukturalnej całości, ale także – w myśl koncepcji ekologicznej Urie Bronfenbrennera (1977), będącej koncepcją holistycznego człowieka, umiejscowionego w czasie i przestrzeni – w jaki sposób i jakie oddziałują i mają na niego wpływ systemy zewnętrzne, w tym jednostki, grupy i społeczeństwo jako całość, ale także układ idei, światopoglądu, moralności oraz etyki, kształtujący w procesie socjalizacji świadomość człowieka.

Po trzecie, w procesie adaptacji uwięzionych do wolności zakłada się wykształcenie czynników osobowych, pozwalających uwięzionym samodzielnie organizować proces, nazywany przez Kazimierza Dąbrowskiego, dezintegracją pozytywną (Dąbrowski, 1979) ku wtórnej integracji. Taki model docenia rolę podmiotowości człowieka jako wartości niezbywalnej i autotelicznej, ale także siły i możliwości tkwiące w człowieku, pozwalające, by był twórcą samego siebie, by był zdolny do rozwoju. Jak pisał Czesław Czapów, „nie ma przestęp-

cy – jest człowiek cierpiący” (Pytka, 2011, s. 32). Jan Paweł II, będąc z wizytą w plockim więzieniu, mówił do osadzonych: „Jesteście skazani, to prawda, ale nie potępieni” (Pierzchała, 2017, s. 18). W procesie wychowania osoby do wolności człowiek jawi się jako istota duchowa, nastawiona przede wszystkim na poszukiwanie sensu życia, zdolna do dokonywania świadomych wyborów. Człowiek ponosi zatem odpowiedzialność za popełnione przez siebie akty przestępcze, a proces resocjalizacji zmierza do zmiany zachowania jednostki poprzez jego własny wysiłek prorozwojowy, angażujący zarówno struktury psychiczne, jak i duchowy wymiar z ukierunkowaniem na terażniejszość i przyszłość – cel i sens, przy jednoczesnym uwzględnieniu doświadczeń przeszłych. Zgodnie z myślą Martina Heideggera, prawda o sobie, jest prawdą o świecie, w którym się żyje. Bez tej prawdy nie jest się zdolnym do rozpoznania swojego miejsca w bycie, w historii, w życiu (Heidegger, 2001).

Po czwarte, istotą readaptacji społecznej osadzonych jest inkluzja. Skrajne reakcje jednostek nurtują społeczeństwo bez względu na czasoprzestrzeń. Kim jest ten, który oddaje życie za drugiego, a kim ten, który brutalnie niszczy życie własne lub innego? Kim jest artysta, a kim przestępca? Są to pytania natury etycznej, o granice prawa do odmienności podczas współwędrowania z wysoko zorganizowanym społeczeństwem, o granicę między zdrowiem a chorobą. Człowiek, także ten z „dewiacyjną karierą”, jest istotą żyjącą w grupie społecznej. By mógł na nowo przyjąć i zastosować normy zewnętrzne, powinien mieć możliwość włączenia się czy powrotu w nurt życia społecznego. Readaptacja inkluzyjna zakłada przy tym konieczność kształtowania predyktorów osobowych, które umożliwią jednostce włączenie się w ten nurt, ale przede wszystkim kładzie akcent na organizację środowiska do specyficznych potrzeb osób z zaburzeniami przystosowania, marginalizowanych i przestępców. Innymi słowy, inkluzja osób z „karierą przestępczą” wymaga zmiany społecznej w skali makro, by osiągnąć zadowalające wyniki w skali mikro, czyli na poziomie jednostek i grup osób z trudnościami adaptacyjnymi (Pytka, 2001).

Konstruowanie znaczenia w życiu człowieka odbywa się nieustannie, od poziomu percepcji bodźców, poprzez działanie ukierunkowane na realizację określonych celów, aktywne zorientowanie na źródła sensu, do złożonego poziomu poczucia sensu w życiu (schemat 1).

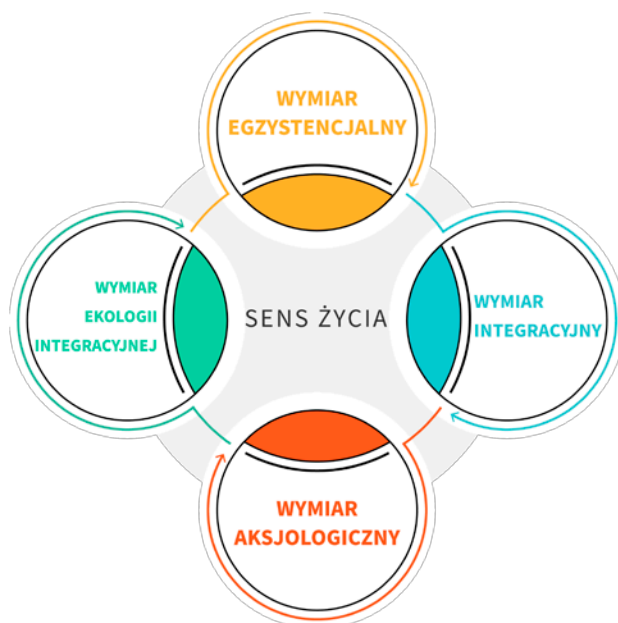
Schemat 1. Hierarchiczny model sensu życia.

Źródło: opracowano na podstawie T. SCHNELL, *The Psychology of Meaning in Life*, Routledge, London and New York 2021, s. 20nn; R.A. EMMONS, *Personal goals, life meaning, and virtue: Wellsprings of a positive life*, w: C. Keyes, J. Haidt (red.) *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived*, American Psychological Association, Washington 2003, s. 105nn.

Przedstawiony hierarchiczny model sensu życia, nawiązujący swą budową do piramidy potrzeb Abrahama Maslowa, odczytywany od podstawy piramidy wskazuje na konieczność spójnego powiązania historii życia osoby, co przeciwdziała doświadczaniu siebie jako osoby wyalienowanej, zmarginalizowanej. Życie człowieka może być postrzegane jako znaczące, mające sens, gdy przybiera kształt spójnej opowieści, włączonej w bieg historii ludzi wokół, umiejscowionej w aktualnej sytuacji społecznej i historycznej. Odczytując model od wierzchołka piramidy, pojawia się obraz tego, jak obecność sensu w życiu człowieka wpływa na pozostałe obszary jego funkcjonowania: motywuje do ukierunkowania się na źródła sensu, z nich wyłania się dążenie do określonych celów, co z kolei napędza wypełnione sensem działanie i odpowiednio kształtuje percepcję, postrzeganie rzeczywistości. W sytuacji, gdy życie rozpoznawane jest jako bezsensowne, wszystko postrzegane jest przez osobę jako niewarte zaangażowania, dążenia do celów czy podejmowania wysiłku, by postępować właściwie. Z tej perspektywy dostatecznie dobrze widać, że poczucie sensu życia jest zmienną warunkującą wiele obszarów funkcjonowania człowieka, w szczególności zaś tego człowieka, który doświadcza różnych kryzysów i egzystencjalnych pęknięć. Procesy nadawania życiu sensu zachodzą w konfrontacji z nadrzędnymi kontekstami o charakterze historycznym i środowiskowym. Środowisko może wpływać na każdy z poziomów hierarchicznego modelu sensu życia w sposób wspierający, ograniczający czy moderujący.

Aby wspierać sensowność życia, środowisko powinno być z jednej strony wystarczająco przejrzyste i zrozumiałe, z drugiej – powinno zapewniać wystarczające zasoby, czyli przyczyniać się do możliwości zarządzania nim (Antonovsky, 1987).

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, jakie znaczenie ma poczucie sensu życia dla pomyślnego przebiegu readaptacji społecznej osób uwięzionych, w pracy odwołano się do elementów teorii i koncepcji pedagogicznych, psychologicznych, socjologicznych oraz filozoficznych, dotyczących mechanizmów ludzkiego zachowania. Efektem zintegrowania wynikających z nich założeń było opracowanie konstruktów skoncentrowanego wokół mechanizmów adaptacyjnych, warunkujących prawidłową socjalizację człowieka po opuszczeniu placówki penitencjarnej, *Wieloczynnikowego modelu kognitywistycznego celu i sensu życia* (schemat 2). Konstrukt ten zakłada, że mechanizmem adaptacyjnym jest poczucie sensu życia, ujęte w czterech wymiarach: egzystencjalnym, integracyjnym, aksjologicznym oraz ekologii integracyjnej. Wyszczególnione wymiary mają charakter nieostry, przenikają się wzajemnie i oddziałują na siebie, wpływając na całościowy odbiór sensu życia z perspektywy subiektywnej. Każdy z wymiarów wyraża się na wiele sposobów w postaci przekonań, podejmowanych działań, stawianych i osiągniętych celów wraz z ich odniesieniem do źródeł sensu i ujawnia się w szczególnych doświadczeniach osoby. Perspektywy te zostały przeanalizowane w badaniu jakościowym.

Schemat 2. Wieloczynnikowy model kognitywistyczny celu i sensu życia.

Odpowiednio do przedmiotu badań, interesujące było, jaki wpływ na poczucie sensu życia osadzonych miały poszczególne sfery ich funkcjonowania: egzystencjalna, integracyjna, aksjologiczna i integracji ekologicznej. Dla potrzeb badań określono zmienne niezależne, będące wypadkową funkcjonowania jednostki w środowisku penitencjarnym. Cechy zmiennych niezależnych, określone zostały ze względu na kryteria penitencjarne (kariera kryminalna: pierwszy pobyt w placówce, recydywa penitencjarna; system oddziaływań penitencjarnych: zwykły, programowanego oddziaływania, terapeutyczny) oraz strukturalne (wiek i wykształcenie).

Wkraczając na grunt badań podejmowanych w ramach niniejszej rozprawy, w których kluczowe jest zrozumienie człowieka zdemoralizowanego, wykluczonego i poddanego często długotrwałej izolacji w warunkach instytucji totalnej, zasadne wydało się przyjęcie paradygmatu interpretatywnego. Zakłada on unikatowość i indywidualność każdego człowieka i możliwości jego funkcjonowania. Paradygmat ten, mieszczący się w wymiarze badań jakościowych, stworzył możliwość odkrywania zastanej rzeczywistości w wymiarze subiektywnym, dotknięcia pewnej głębi człowieka z jego holistyczną percepcją świata.

Paradygmat jakościowy o nachyleniu interpretatywnym wzbogacony został w badaniu o perspektywę fenomenologiczną, zakładającą opis bezpośrednio zastanej rzeczywistości, bez odwoływania się do umocowanych w nauce teorii czy domysłów o determinantach jej funkcjonowania. Podejście fenomenologiczne spełniało w eksploracji ważną rolę, umożliwiło uchwycenie i zrozumienie uczuć i emocji osób badanych, ale także ich głęboko skrytych zapatrywań. Do udoskonalenia próby fenomenologicznego dotarcia do sensów i znaczeń badanych w niniejszej rozprawie fenomenów przyczyniła się analiza hermeneutyczna. Pozwoliła bowiem na podjęcie próby rozumienia tego, co subiektywne, jednostkowe poprzez zaoferowanie warunków do osiągnięcia większej koherencji, spójności i głębi.

W metodologii badań jakościowych istotny jest postulat triangulacji, wysunięty przez Normana Denzina, a określający strategię łączenia w jednym badaniu uzupełniających się metod badawczych, technik, materiałów empirycznych, perspektyw teoretycznych czy obserwatorów (Dróżka, 2010). Sposób ten pozwala niwelować trudności i ograniczenia poznawcze, które niesie ze sobą zastosowanie badań jakościowych; pozytywnie koreluje z rzetelnością wyciąganych z analiz i twierdzeń wniosków, przyczynia się do tworzenia bogatszej wiedzy o badanych zjawiskach i procesach, a także jest wyznacznikiem kontroli ugruntowania wiedzy płynącej z badań (Palka, 1999). W badaniu wykorzystana została triangulacja źródeł oraz teorii. Pierwsza za podstawę interpretacji przyjmuje analizę danych pochodzących od różnych osób, z różnych miejsc i z różnego czasu. Druga pozwala na interpretację danych z uwzględnieniem różnych

perspektyw teoretycznych. W triangulacji źródeł zasadne jest zestawianie ze sobą danych formalnych i nieformalnych. Zabieg taki przyczynił się w prezentowanym badaniu do uzyskania opisu niearbitralnego i pełnego, a także umożliwił określenie, jak dalece uzyskane z różnych źródeł wskaźniki są ze sobą zgodne.

Sposób sformułowania problemów badawczych kieruje poszukiwania w obszar analizy ludzkiego życia, kontekstu penitencjarnego w życiu człowieka i jego wychowania do wolności. Zastosowanie metody biograficznej pozwoliło na podjęcie problemów z perspektywy obiektywnej – fakty z życia, jak i subiektywnej – poglądy, sposób doświadczania życia. Próba opisanego człowieka w relacji z nim samym oraz otoczeniem społecznym i kulturowym oznacza konieczność analizy i wzajemnego wpływu tych podmiotów, co nie byłoby w pełni możliwe przy użyciu jedynie ilościowych metod badawczych.

Dociekania empiryczne prezentowane w niniejszej rozprawie oparte są o wywiad narracyjny, którego strukturyzacją jest arkusz dyspozycji do wywiadu narracyjnego. Reguły prowadzenia wywiadu narracyjnego wpisują się w metodę biograficzną Fritza Schütze (2012), która zakłada, że rzeczywistość społeczna ma charakter procesualny, a osoba kształtuje swoje zachowanie w relacji ze środowiskiem. Charakterystyczną cechą tak rozumianej narracji jest jej nieskończoność oraz wymiar temporalny o charakterze spiralnym. W wywiadzie narracyjnym informant proszony jest o opowiedzenie historii swojego życia. Czyni to w autobiograficznej opowieści (*story telling*) o całym swoim życiu bądź pewnych jego etapach czy epizodach. Narracyjna prezentacja jest odpowiednim środkiem ujmowania kontekstowości doświadczeń, gdyż zawiera w sobie opis z zewnętrznymi zdarzeniami, w których osoba uczestniczyła, ale także z wewnętrznymi zmianami, które w niej zachodzą w trakcie doświadczania, reagowania czy kształtowania się ze względu na owe zewnętrzne zdarzenia. Ponadto, narrator autobiografii retrospektywnie kształtuje swoją tożsamość biograficzną, pozostającą w związku z ogólnymi i współistniejącymi procesami historii życia (Schütze, 2012).

Narracje badanych, na co zwraca uwagę Dmitrij Leontiev (2007), bywają nadmiernie uogólnione. Kiedy osoba pytana jest o ludzi i świat w ogóle, można się spodziewać uogólnionych odpowiedzi, będących niejako prezentacją prawd ogólnych czy powszechnie akceptowanych w danej społeczności. Wspomniane uogólnienia są psychologicznym mechanizmem obronnym, pozwalającym przefiltrować informacje ujawniane rozmówcy. Mogą mieć także pewne cechy wspólne z racjonalizacją, ale nie tożsame z nią, np. gdy badany stwierdza, że w pewnych sytuacjach każdy by kradł, racjonalizując tym samym osobisty brak wewnętrznych barier przed kradzieżą. Prezentowana uogólniona treść – taka jak na przykład rodzina – może mieć różne subiektywne znaczenia, wyłaniające się z głębokich warstw dynamiki osobowości. Ponieważ założeniem niniejszej

eksploracji jest dotarcie do tego, co naprawdę jest istotne w prezentowanych przez badanych treściach, znaczenia te zostały ustalone za pomocą techniki drabinowania, będącej odmianą techniki ostatecznych znaczeń (UMT – *ultimate meanings technique*), opracowanej przez Dmitry Leontieva (2007). Technika drabinowania została zastosowana w badaniu w ten sposób, że wszystkie odpowiedzi udzielone przez rozmówców zostały ponownie zakwestionowane poprzez zastosowanie pytań pogłębiających, np. Co to dla ciebie znaczy? Co masz na myśli, mówiąc o...? Co kryje się pod określeniem...? Dlaczego? (w sensie pytania o celowość działania i sposób jego rozumienia). Pytania pogłębiające były zadawane do momentu osiągnięcia fundamentalnego znaczenia, którego nie można już było zakwestionować. Proces drabinowania spełniał także funkcję weryfikacyjną, zwiększał obiektywność i rzetelność interpretacji danych uzyskanych z wywiadu, ponieważ sami badani w dużej mierze dostarczyli interpretacji swoich odpowiedzi.

Prowadzone z osadzonymi rozmowy zostały nagrane przy użyciu mobilnego rejestratora dźwięku i poddane transkrypcji. Transkrypcje wywiadów wykonane w oparciu o znormalizowany system umożliwiły uzyskanie rzetelnego zapisu, do którego można było powrócić na każdym etapie pracy nad problemami badawczymi. Tekst został zapisany w języku polskim, z uwzględnieniem dialektu i zabarwienia mowy. Wypowiedzi parawerbalne nie były transkrybowane.

Wywiad narracyjny stał się w prezentowanym projekcie badawczym sposobem zbierania materiału empirycznego. Celem wywiadów prowadzonych z 12 osadzonymi mężczyznami było uzyskanie opowieści o życiu, która nie składa się z sumy odpowiedzi na zadane przez badaczy pytania, a jest spontaniczną narracją uzupełnioną o pytania pogłębiające (technika drabinowania) oraz dotyczące tych aspektów życia osoby badanej, które są szczególnie istotne z perspektywy prezentowanego badania.

Zebrany materiał badawczy poddany został analizie w nurcie hermeneutyczno-fenomenologicznym. Fenomenologiczne dotarcie do sensów i znaczeń zainspirowane zostało modelem Alessandry Giorgi (2010) i w ramach tej inspiracji powstała strukturalizacja analizy w konkretnych krokach, co pomogło w przeprowadzeniu redukcji fenomenologicznej, zidentyfikowania „jednostek znaczeniowych” oraz wyeliminowania nieistotnych informacji. W kolejnym kroku, różne jednostki znaczeniowe były uważnie czytane i poddawane refleksji w celu znalezienia niezmiennych struktur znaczeniowych. Podczas tego etapu zastosowano model „mostkowania” Karina Dahlberga (2006), podczas którego badacz z jednej strony ogranicza swoje rozumienie i tworzy wewnętrzną otwartość na prezentowany opis, z drugiej strony – nie odcina się od własnego, intencjonalnego doświadczania w kontekście doświadczanego zjawiska. Połączenie fenomenologicznej próby dotarcia do istoty z hermeneutyczną interpretacją, pozwalającą na

obserwowanie fenomenu także przez pryzmat własnych doświadczeń, pozwoliło na podjęcie starań odczytania subiektywnego świata znaczeń osadzonych. Świat ów, zgodnie z intuicją Maurice'a Merleau-Ponty'ego (2002), że istota zjawiska ujawnia się zarówno poprzez to, co partykularne, jak i poprzez to, co ogólne, została zaprezentowana poprzez opis jednostek znaczeniowych w kontekście poszczególnych uczestników badania (sposób partykularny), ale także w sposób pogrupowany tematycznie (sposób ogólny).

Prowadzenie badań w przestrzeni instytucji totalnej wiąże się z problemami natury etycznej, w szczególności ze względu na zwiększone ryzyko przymusu. Osoby przebywające w więzieniu mogą nie czuć, że są w stanie odrzucić prośby o przeprowadzenie badań bądź bez presji wyrazić na nie zgodę, a na ich wybór może mieć wpływ ich względna deprivacja. Istnieje dobrze zdefiniowana nierównowaga sił między osobami osadzonymi a tymi, którzy mogą uniemożliwić lub ułatwić ich udział w badaniach, władzami więziennymi i personelem penitencjarnym.

W szczególności w prezentowanym badaniu zastosowane zostały trzy podstawowe zasady etyczne, stanowiące powszechnie akceptowaną podstawę etyki badań naukowych¹:

- szacunek w stosunku do osób badanych (Zasada ta jest zobowiązaniem do zapewnienia autonomii uczestnikom badań, a w przypadku, gdy autonomia może być ograniczona, do ochrony osób przed wykorzystywaniem ich słabości. Przestrzeganie tej zasady gwarantuje, że badani nie będą wykorzystywani jedynie jako środek do osiągnięcia celów badawczych. W przypadku informanta, który jest osobą osadzoną w zakładzie karnym, zasada ta ma szczególne znaczenie ze względu na ograniczenie jego autonomii. W niniejszym badaniu zadbano, by informant wyraził świadomą zgodę na udział w badaniu i na jego nagranie, by miał świadomość możliwości odmowy udziału w badaniu na każdym jego etapie, zadbano o komfort przestrzenny i temporalny podczas badania – badanie odbywało się na terenie zakładu karnego, w sali bez monitoringu i bez obecności strażnika, jedynie w obecności badacza, także – by osoba znała cele badania i sposoby wykorzystania pozyskanego materiału badawczego);
- dobroczynność (Zasada ta jest zobowiązaniem do minimalizowania ryzyka związanego z badaniami, w tym ryzyka psychologicznego i społecznego, oraz maksymalizowania korzyści, jakie odnoszą uczestnicy badań. Dla tych, którzy utracili wolność poprzez swoje przestępstwa za-

¹ Pierwotnie zasady te sformułowane zostały w tzw. raporcie Belmonta (National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioural Research, 1979).

chowanie, sposób, w jaki mówią o tym, co zrobili, jak układało się ich życie, może ukształtować to, co zrobią później. Tak więc sam akt opowiadania o swoich doświadczeniach życiowych tworzy potencjalnie terapeutyczną przestrzeń, podobną do tej, którą można odnaleźć w ramach tradycyjnego poradnictwa. Niniejsze badanie nie miało na celu zastąpienia czy prowadzenia poradnictwa w tradycyjnym rozumieniu tego słowa, niemniej nadal osadzeni mogli odnieść korzyść z opowiedzenia narracji komuś spoza współosadzonych, nadając swojemu życiu nową perspektywę, umieszczając siebie w strefie proksymalnego rozwoju. Badacz i każdy z rozmówców uczestniczyli w rozmowie na tożsamy sposób: siedzieli na takich samych „szkolnych” krzesłach przy jednym stoliku, obowiązywały ich takie same, ustalone wcześniej, zasady komunikacji i zachowania);

- sprawiedliwość (Zasada ta jest zobowiązaniem do zapewnienia sprawiedliwego podziału ryzyka i korzyści wynikających z badań. Osadzonym nie oferowano żadnych zachęt do udziału w badaniu. Mieli jednak możliwość świadomego i na równych zasadach udziału w projekcie, w ramach którego mogli uporządkować swoje myśli i historię życia. Zadbano także o komfort anonimowości).

Kariery moralne – przestępcze czy nie – są przeżywane w połączeniach historii życia i historii społecznej. Przeżywane są przez jednostki, jednak jako zorganizowane społecznie stanowią typowe doświadczenia i losy określonych socjologicznych kategorii osób – a także rzeczywiste biografie poszczególnych jednostek. Rzeczywistość ta umożliwia zastosowanie w badaniu „prób”, bez konieczności badania wszystkich i wszędzie. Ponadto w badaniach jakościowych celem nadrzędnym jest dogłębne poznanie określonego fenomenu, nie zaś jego zróżnicowanie w określonej populacji. W prezentowanym badaniu zastosowano celowy dobór próby, uwzględniający możliwości badawcze oraz założenia, wynikające z przyjętego projektu badawczego: badaniem objęto osadzonych mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności w okresie do 6 miesięcy przed przewidywanym (możliwym) opuszczeniem przez nich zakładu karnego, więc w czasie zintensyfikowanych oddziaływań w kierunku przygotowania się osoby do wyjścia na wolność; uwzględniono reprezentatywność osadzonych w ramach przyjętych zmiennych niezależnych.

W prezentowanym badaniu zastosowano dwa etapy doboru próby badawczej. Pierwszy z nich to celowy dobór próby podyktowany istotą badań. Drugi etap, dokonany już w obrębie osadzonych mężczyzn z uwzględnieniem cech istotnych w badaniu, polegał na wykorzystaniu sieci społecznej wśród osadzonych, w sposób zbliżony z podejściem „door-to-door”. Wybór metody doboru próby badawczej podyktowany był faktem małej inwazyjności tego podejścia. Osadzeni deklaro-

wali chęć udziału w badaniu, rozmawiali z jednym z badaczy w celu zapoznania się ze szczegółami badania, kolejno podtrzymali bądź nie, chęć uczestnictwa w przedsięwzięciu, następnie w procesie losowego doboru następował ostateczny dobór próby. Terenem badań były dwie placówki penitencjarne, znajdujące się w strukturze Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Warszawie.

W badaniu wzięło udział 12 osadzonych mężczyzn w wieku od 20 do 65 lat (średnia wieku badanych to 36 lat), a czas spędzany przez nich w więzieniu w trakcie tego uwięzienia wynosił od 6 miesięcy do 25 lat (średni wyrok w ramach ostatniego osadzenia to 5 lat). Sześciu z rozmówców było osadzonych po raz pierwszy, trzech po raz drugi, po raz trzeci, czwarty i piąty – po jednym badanym. Uczestnicy byli osadzeni w zakładzie karnym z różnych powodów: najczęściej za kradzież (Jakub, Janusz, Igor) lub pobicie (Kamil, Mikołaj, Dariusz), także kradzież z pobiciem (Daniel), zabójstwo (Roman), usiłowanie zabójstwa i naruszenie nietykalności funkcjonariusza (Adam), handel narkotykami (Stefan), fałszowanie pieniędzy i ich rozprowadzanie (Olgierd), przestępstwa skarbowe (Paweł). Ogólne sylwetki skazanych zawiera tabela 1.

Badanie zostało przeprowadzone na przełomie 2019 i 2020 roku. Tożsamość rozmówców w niniejszym opracowaniu jest chroniona poprzez posługiwanie się pseudonimami rozmówców, a także poprzez wskazanie terenu badań bez jego uszczegóławiania.

Tabela 1. Sylwetki osób badanych.

	Pseudonim	Dane penitencjarne	Dane strukturalne	Sposób uczestniczenia w badaniu
B1	Jakub	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 4,5 roku więzienia za kradzieże; - 2 pobyty w jednostce penitencjarnej; - łącznie spędził 8 lat w więzieniu; - zakwalifikowany do systemu terapeutycznego (uzależniony od alkoholu); - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 36 lat; - rozwiedziony; - ma 12-letniego syna; - wykształcenie podstawowe; - wychowywany przez matkę i ojczyma; - jego życie rozwijało się wokół kryminalnego rdzenia (ojciec, koledzy). 	<p>Podczas rozmowy był poważny, mocno skupiony. Sprawiał wrażenie spiętego i niepewnego siebie. Długo się zastanawiał nad wypowiedzianymi słowami (być może ze względu na przyjmowane leki przeciwdepresyjne).</p>
B2	Adam	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 8 lat więzienia za usiłowanie zabójstwa i naruszenie nietykalności funkcjonariusza; - 4 lata spędził na oddziale dla „niebezpiecznych”; - odbywa wyrok ciągły w ramach recydywy penitencjarnej (za dwa przestępstwa); - zakwalifikowany do systemu terapeutycznego (uzależnienie od narkotyków i alkoholu); - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 34 lata; - kawaler; - ma 8-letniego syna (dziecko wychowuje brat osadzonego); - wykształcenie podstawowe; - wychowywany w rodzinie pełnej; - identyfikuje siebie jako osobę wierzącą i silnie religijną. 	<p>Podczas badania był rozmowny, skrupulatnie śledził tok narracji, był wyjątkowo konsekwentny w swoich wypowiedziach. Silnie trzęsły mu się ręce, co trochę go krępowało (przyjmuje leki w związku z uzależnieniem). Był otwarty, chętnie opowiadał o swoim życiu, chwilami wykazywał poirytowanie, szybko jednak wracał do spokojnego tonu rozmowy.</p>
B3	Janusz	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 3,5 roku więzienia za kradzieże aut; - 5 pobyty w jednostce penitencjarnej; - łącznie spędził 5,5 roku w więzieniu; - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „grypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 46 lat; - kawaler, bezdzietny; - wykształcenie zawodowe (mechanik samochodowy); - rodzice rozwiedzeni, mieszkał z matką; rozwód rodziców uważa za aktywator swojej kariery przestępczej. 	<p>Podczas badania był rozmowny, nawet gadatliwy. Mówił bardzo szybko, śmiał się i żartował. Atmosfera rozmowy była swobodna, z momentami emocjonalnymi.</p>
B4	Stefan	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 2,5 roku za handel narkotykami; - 4 pobyty w jednostce penitencjarnej; - łącznie spędził 9 lat w więzieniu (kradzieże i oszustwa); - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „grypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 53 lata; - kawaler, bezdzietny, ma konkubinę; - wykształcenie zawodowe (kierowca mechanik); - wychowywany w rodzinie pełnej wielodzietnej. 	<p>Podczas rozmowy był spięty, na początku dosyć nerwowy. Sprawiał wrażenie pewnego siebie. Swoim zachowaniem wzbudzał respekt. Pewne wątki w rozmowie pomijał zdawkowymi hasłami. Mimo tego zaprezentował interesujący obraz swojego życia.</p>

B5	Roman	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 25 lat więzienia za zabójstwo, odbył 24 lata kary; - 3 pobyty w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „grypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 65 lat; - kawaler; - ma 2 córki ze związku konkubentkiego; - wyksz. średnie (budownictwo ogólne); - wychowywany w rodzinie rozbitej, opiekował się nim głównie dziadek. 	Rozmówca wypowiadał się krótki i rzeczowo, bez sentymentów. Trudność sprawiało mu mówienie o sprawach osobistych, chętniej opowiadał o relacjach i osobach ze swojego otoczenia. Jednak badanego wypowiedzi zawierały wyczerpujące obrazy doświadczeń i refleksji.
B6	Kamil	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 6 m-cy więzienia za pobicie; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu programowanego oddziaływania; - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 20 lat; - kawaler, bezdzietny; - wyksz. gimnazjalne; - jako nastolatek przebywał 2 lata w placówce socjoterapeutycznej - wychowywany przez matkę i ojczyma. 	Podczas badania był rozmowny, otwarty. Z jego wypowiedzi płynął optymizm i duża radość życia. Był pewny siebie, refleksyjny.
B7	Mikołaj	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 6 m-cy więzienia za pobicie; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu programowanego oddziaływania; - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 21 lat; - kawaler, bezdzietny; - wyksz. gimnazjalne (uczy się w liceum dla dorosłych); - wychowywany przez matkę i ojczyma w rodzinie wielodzietnej; - w rodzinie są osoby karane (brat). 	Podczas badania był rozmowny, często jednak powtarzał słowa i zdania. Wypowiedzi badanego były dość powierzchowne. Atmosfera rozmowy była swobodna.
B8	Dariusz	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 6 lat więzienia za pobicie ze skutkiem śmiertelnym; - 2 pobyty w jednostce penitencjarnej; - łącznie spędził już 10 lat w więzieniu; - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „grypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 41 lat; - żonaty - jest w trakcie rozwodu z drugą żoną; - z pierwszą żoną ma dwóch synów, ma też córkę spoza związków; - wykształcenie średnie (liceum, wcześniej szkoła zawodowa - kierowca mechanik); - wychowywany w rodzinie pełnej. 	Badany był rozmowny, swobodny i otwarty. Poruszał wiele wątków w sposób bardzo szczegółowy. Widzi siebie jako „farcyara”, „wybrańca”, a każdy element swojego życia jako dar, w którym dostrzega pozytywne koincydencje.
B9	Olgierd	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 7 lat więzienia za fałszowanie pieniędzy i ich rozprowadzanie; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 44 lata; - kawaler - ma narzeczoną i syna; - wykształcenie zawodowe (gastronomia); - wychowywany w rodzinie pełnej, religijnej; - jego życie rozwijało się wokół kryminogennego rdzenia (środownisko życia poza najbliższą rodziną). 	Rozmówca kochający być w centrum uwagi, opowiadający barwnie i szczegółowo, pobudliwy. Silnie rozwijający wątek uzasadniania swojego postępowania. Mimo „słowotoku”, zaprezentował spójny obraz narracyjny.

B10	Daniel	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 3,5 roku więzienia za brutalne pobicie i kradzież; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu terapeutycznego (uzależnienie od narkotyków); - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 23 lata; - kawaler, mieszka z konkubina, z którą ma córkę (związek jest burzliwy, badany ma założoną „niebieską kartę”, w związku z przemocą stosowaną wobec konkubiny); - wykształcenie średnie ogólnokształcące; - od 14 r.ż. nadzór kuratora (w związku z prowadzeniem motocykla bez prawa jazdy - motocykl został wcześniej ukradziony); - wychowywany w rodzinie zrekonstruowanej (ojciec i macocha), matka opuściła rodzinę, gdy badany miał 3 lata. 	<p>Rozmówca wypowiadał się rzeczowo, bez okazywania jakichkolwiek uczuć. Chętnie opowiadał o swoich przekonaniach, ubarwiając je fantazyjnymi opowieściami.</p>
B11	Igor	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 12 m-cy więzienia za kradzież; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu programowanego oddziaływania; - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 26 lat; - kawaler, bezdzietny; - wyksz. wyższe licencjackie (ekonomia); - wychowywany w rodzinie pełnej, ze względu na pobyt rodziców w zakładzie karnym niemal dwa lata spędził w placówce opiekuńczej. 	<p>Podczas badania początkowo był sceptyczny i mało rozmowny. W trakcie wywiadu stał się bardziej refleksyjny i otwarty.</p>
B12	Paweł	<ul style="list-style-type: none"> - Odbywa karę 2 lat więzienia za przestępstwa skarbowe; - 1 pobyt w jednostce penitencjarnej; - zakwalifikowany do systemu zwykłego; - „niegrypsujący”. 	<ul style="list-style-type: none"> - 20 lat; - kawaler, bezdzietny; - wykształcenie średnie (liceum ekonomiczne); - wychowywany w rodzinie pełnej; - identyfikuje siebie jako osobę nieheteronormatywną. 	<p>Podczas badania dał się poznać jako osoba inteligentna, otwarta, kreatywna, jednak skupiona na teraźniejszości, bez uwzględniania skutków podejmowanych przez siebie decyzji.</p>

Wspólną cechą badanych osadzonych było to, że deklarowali swoją winę w związku z obecnym pobytom w zakładzie karnym, zdarzało się natomiast, że kwestionowali długość przysądzonego wyroku (B3, B8, B9) bądź kwalifikację czynu (B8). W sylwetkach osób badanych uwzględniono ich przynależność podkulturową, określając ich jako „grypsujących” bądź „niegrypsujących”. Nie ulega wątpliwości, że osoby pozbawione wolności są różnicowane. W zakładzie karnym wyróżnia się najczęściej dwa podstawowe kryteria różnicowe, oficjalne (np. legislacyjne) oraz nieoficjalne (np. związane z tzw. życiem więziennym, więc praktyką penitencjarną). Do tego drugiego kryterium trzeba zaliczyć różnicowanie ze względu na przynależność do podkultury więziennej. Obecnie jest ona mozaikowa, już nie tylko „grypsujący” i „niegrypsujący”, „cwele” i „cwaniacy”, ale także grupy funkcjonujące lokalnie w poszczególnych jednostkach

penitencjarnych stanowią tło nieformalnego życia więziennego. Na podstawie przeprowadzonych wywiadów można powiedzieć, że osadzeni zasobni finansowo stanowią grupę mającą obecnie znaczący, także deformujący, wpływ na pozostałych osadzonych. Ze względu na to, że w tym projekcie badawczym przynależność podkulturowa nie stanowiła istotnej zmiennej, w opisie osób badanych uwzględniono jedynie przynależność bądź jej brak do grupy osób grypsujących, ze względu na pewien monolityczny charakter grupy i jej wciąż znaczącą, choć mocno osłabioną w porównaniu z czasem przeszłym, pozycję wśród starszych osadzonych.

Niniejsza praca nie wyczerpuje problematyki związku procesu społecznej readaptacji osadzonych z poczuciem sensu życia. Jest natomiast, w zamiarze autorów, przyczynkiem do dalszych pogłębionych badań, które w konsekwencji doprowadzą do potraktowania kategorii sensu życia jako istotnej zmiennej w procesie adaptacji osób do wolności, ale także jako ważnego tematu dla współczesnej pedagogiki penitencjarnej.

Praca ma strukturę rozdziałową, wytyczoną przez dwie zasadnicze części. Pierwsza, obejmująca rozdziały od pierwszego do czwartego, zawiera teoretyczne tło procesu adaptacji do wolności osób z doświadczeniem uwięzienia. W rozdziale pierwszym, akcentując ścisły związek pomiędzy filozofią a pedagogiką, zaprezentowano antropologiczny namysł nad człowiekiem, ukierunkowany na poznanie prawdy „o byciu człowiekiem” (zob. Fromm, 2013) z perspektywy jego walki związanej z fundamentalnym „pęknięciem”, wynikającym z sytuacji izolacji penitencjarnej, ale także poszukiwania wyznacznika ludzkiej egzystencji w postaci jej sensu, świadomości celowości istnienia oraz możliwości aktywnego uczestnictwa w realizacji własnego potencjału. Interdyscyplinarną egzemplifikację kategorii sensu życia z perspektywy procesu readaptacji społecznej osób uwięzionych zawiera rozdział drugi. Dialog myśli pedagogicznych, psychologicznych, religijnych i społeczno-kulturowych zyskał odzwierciedlenie w ramach koncepcji logoteorii i logoterapii Viktora Frankla. W rozdziale trzecim zaprezentowano wybrane teorie i koncepcje adaptacji osób z karierą dewiacyjną do funkcjonowania na wolności, stanowiące impuls do opracowania *Wieloczynnikowego modelu kognitywistycznego celu i sensu życia*. Kolejny rozdział skupia uwagę Czytelnika wokół problematyki drogi wychodzenia z kryzysu braku społecznego przystosowania i penitencjarnej izolacji. Uwypuklone w nim zostały szanse readaptacyjne osób uwięzionych.

Część druga pracy, obejmująca rozdziały od piątego do ósmego, w całości polem refleksji obejmuje praktyczny, a zarazem badawczy horyzont aplikacji kategorii sensu życia do procesu adaptacji do wolności. Zawiera wynikające z badań analizy poszczególnych wymiarów poczucia sensu życia osadzonych.

Dopełnieniem opracowania są wnioski i implikacje pedagogiczne, uwzględniające propozycje dotyczące kształtowania zasobów adaptacyjnych do wolności z uwzględnieniem poczucia sensu życia. W ich ramach jest miejsce dla wartości pedagogicznych koncepcji logoterapii Viktora Frankla, tworzącej płaszczyznę dla możliwego uczestnictwa, wyrażającego się w przekraczaniu samego siebie, przemianie własnej tożsamości i pokonania absurdalności życia poprzez odnalezienie sensu.

SUMMARY

Title: The role of meaning in life in the social readaptation of prisoners. An anthropological and pedagogical study.

The dissertation concerns the anthropological-pedagogical aspects of meaning in life as it pertains to prisoners during the process of their social adaptation to life at liberty. As part of the research project undertaken in this thesis, interviews with inmates were conducted. These interviews provided a deep insight into their life and identified the sources of belief that life is worth living by viewing personally significant beliefs, meaningful actions and experiences.

In order to determine the importance of meaning in life for the successful social readaptation of prisoners, the study referred to elements of pedagogical, psychological, sociological and philosophical theories and concepts concerning the mechanisms of human behaviour. The effect of integrating the assumptions resulting from them was the development of a construct built around adaptation mechanisms which condition the proper socialisation of prisoners. This construct represents a multifactorial cognitive model of the aim and sense of life and was subjected to verification in a qualitative study.

The aim of the study was to delve into the world of the incarcerated and the penitentiary reality in order to grasp those moments in which one's life history appears as a presence, rather than a mere set of facts or loosely connected threads, in which lessons (and mistakes) from the past are revealed and reflected in present and prospective thinking, action, and interpersonal relations. On this basis, an attempt was made to show the influence of meaning in life on the mechanisms of reintegration into mainstream social life.

The interviews conducted with inmates provided a deep insight into their lives and identified the sources of their belief that life is worth living, by viewing personally significant beliefs, meaningful actions and experiences. The problem set of the study centred around the adaptive mechanisms which condition the

proper socialisation of a former inmate. Meaning in life was identified as an adaptive mechanism in four vague, interpenetrating and interacting dimensions: an existential dimension, an integrative dimension, an axiological dimension and an integrative ecology. Each of these dimensions was expressed in many ways in the form of beliefs, actions, and goals (both set and achieved), together with their reference to sources of meaning, and was revealed in the specific experiences of individuals, affecting the overall perception of meaning in life from a subjective perspective.

Based on this analysis, several themes appear to be significant. The first of these is the experience of imprisonment as a highly stressful and traumatising situation, causing an existential vacuum. Being incarcerated causes negative, disabling changes in some inmates, and certain prison conditions can greatly exacerbate these changes. While imprisonment is certainly not uniformly destructive or inevitably harmful, a particular vulnerability and inability to adapt to the conditions of a 'total institution' may come to the fore, and the patterns of behaviour and attitudes that emerge as a result may range from deepening social and emotional withdrawal to the use of various forms of violence and self-aggression. Some respondents experienced their initial time in prison as the most difficult. Adaptation difficulties manifested themselves in the form of psychological disorders appearing for the first time (depression, a sense of emptiness and loneliness, overpowering anxiety, sensory hypersensitivity) or as the intensification of unfavourable symptoms that had already occurred previously. Other subjects seemed to be characterised by considerable resilience when adapting to life in prison, which allowed them to survive the initial phases of imprisonment with relatively favourable wellbeing. However, after some time they experienced incapacitating exhaustion caused by the permanent physical and psychological challenges associated with imprisonment.

Although penitentiary isolation disturbed the wellbeing of the interviewees in an individualised way and over different time periods, the trauma or deprivation it caused was of a long-term or recurrent nature. Judith Herman called such a condition complex post-traumatic stress syndrome, i.e. one that results from being in a situation of chronic severe stress and deprivation of needs. The result of incurring long-term psychological costs of adapting to an oppressive situation is often a prolonged state of depression, apathy, the development of a deep sense of hopelessness, a sense of lack of opportunities and the lack of a meaningful existence. Some of the men interviewed transformed the highly stressful and traumatic experience of imprisonment into a developmental challenge. As part of this challenge they changed their lives, developing a motivational process aimed at personal development and increased self-awareness. Young people in particular are capable of positive change as a result of highly adverse factors. This is due to

the fact that the trauma is accompanied by the process of maturing, during which young people search for utilitarian and moral justifications for the decisions they make. In the presented study, it was mostly young men who experienced the need for change. Development as a result of the chronic burdens of prison life, also referred to as post-traumatic growth, can be regarded as a marker of positive adjustment. In addition, it also correlates positively with desistance from crime. Maintaining positive family relationships and fulfilling certain social roles positively correlates with attributing meaning to one's existence.

Inmates differ in their backgrounds and vulnerabilities, as well as in how they experience and cope with the same types of environments and events. As a result, the same correctional experiences have different consequences for different individuals. Some prisoners, mainly those with long-term sentences and those serving time in the therapeutic system, have adapted to the nature of prison life, incorporated the dogmas of prison culture and treat prison life as natural. In addition to internalising the cultural aspects of prison, prisonisation occurs when prisoners undergo a series of psychological changes or transformations in order to adapt to the demands of prison life. This is a form of response to the 'abnormal' practices and conditions that imprisonment entails. Two important features of the prison environment contributed to the process of prisonisation of the subjects: a routine that violated personal autonomy and the threat of victimisation. Those who underwent prisonisation also revealed a loss of ability to initiate actions, make decisions and set goals for themselves. The goals they talked about were characterised by a high degree of generality and focused on basic existential concerns: "*To live to get out*". When other people decide about the life of an inmate, it is difficult for him to understand what he should know and do. Everything becomes a question and thus the prisoner loses power over his life and grows accustomed to a regulated and "serviced" life.

The autobiographical accounts of the respondents show that imprisonment had a significant impact on the reduction of their life goals. The most important objectives for the respondents were materialistic goals. The older respondents reduced them to the area of health and life. Dependent upon these goals was the realisation of other important goals, which were verbalised as desirable, but rather impossible to achieve. When an important life goal becomes unattainable for some reason, which is often the case in the situation of imprisonment, a person's sense of purpose in life may be threatened. Such a situation emerged in the narratives of older inmates. The younger respondents verbalised a wider range of goals they had set for themselves. They had also prepared scenarios for their implementation. Their goals were mainly related to maintaining family and friendship relations, education, and work.

The life stories revealed the respondents' cognitive concern that their lives should also have meaning in the dimension of responsibility for the future, in the dimension of generativity. The terror of the present and a materialistic orientation, however, did not allow them to set such high generative goals and to think about them with the hope of fulfilment. The younger respondents were more strongly motivated to pursue generative goals, and they also had defined pathways to achieve them and a belief that they would succeed. Older respondents saw their generativity clearly. However, they located it rather in the sphere of what they had already done and what they had succeeded in. They did not set new generative goals for themselves.

The materialistically determined area of a person's freedom generated deficits in responsibility for oneself, one's perception of the surrounding world, and the actions one takes. Transferring responsibility for one's life situation onto the social environment enabled the respondents to legitimise their own anti-social behaviour through a projected attempt to eliminate the source of danger. Freedom and responsibility is also connected with one's sense of self-efficacy, which correlates strongly with experiencing life as meaningful. Most of the men interviewed perceived themselves as ineffective people whose lives depended on unspecified fate and other people. Lack of internalized control translated into a lack of hope for positive change, and thus into a lack of motivation to be active and to influence events in their lives.

The considerations made so far allow for the conclusion that the inmate - despite his "tough guy" mask - is a person lost not only in the penitentiary space, but also in the space of thinking about the shape of his own existence and about the world in general. He lacks important signposts in the form of personal competences, authorities or cultural references, which results in existential frustration and a perceived lack of meaning in life. This space seems to be an unquestionable challenge for contemporary re-socialisation pedagogy, understood as the theory and practice of taking actions aimed at supporting the development of a person at every stage of life, preparing to fulfil life roles and shaping a mature person. Mature human existence in the world is inseparably connected with searching for and finding meaning. Therefore, implementing re-socialisation measures, without taking into account the motivational power of meaning in life, becomes devoid of any value and condemns a person to existential emptiness. It is necessary to work on the inner motivation of the individual to make changes, which is only possible if he discovers his potential and has a sense of effectiveness and control over his own destiny.

The starting point for effective penitentiary rehabilitation should be the inclusion of programmes aimed at stimulating inmates' search for meaning. Existing measures should be supplemented with those in which meaning in life

could be used as an adaptation mechanism for the inclusion of prisoners into mainstream society. Areas of support for the incarcerated in this respect may derive directly from the logotherapeutic proposals of Viktor Frankl, but also from Fritz Schütze's concept of the trajectory of suffering. In the environment of the incarcerated there should be more people who will build constructive, non-criminal zones of proximal development and who, interacting with the incarcerated, will co-create a space for discursive adaptive change. Support in discursive readaptation could come in the form of "biographical tutors" or "helpers on the trajectory", who would participate in rebuilding or reconstructing an individual's identity. Support could also be provided by "personal assistants" from Anna Fidelus' proposal of an alternative form of support for the readaptation process, as well as by any professional (probation officer, educator, doctor, social worker) and non-professional (parent, friend, student from an educational group), with the proviso, however, that the person providing assistance will have the need and ability to provide it, and that the assistance offered will be accepted. Including more non-offenders in the correctional space would also have the effect of reducing the retraumatising role of correctional culture.

INFORMACJE O AUTORACH

Monika Wolińska – pedagog specjalny (resocjalizacja), terapeuta, doktor, adiunkt w Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku.

Zainteresowania naukowe: wyzwanie uwięzienia i reintegracja więźniów ze społeczeństwem, adaptacja społeczno-zawodowa osób marginalizowanych, pedagogika personalno-egzystencjalna.

Jarosław T. Michalski – pedagog, profesor zwyczajny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku, dyrektor Instytutu Pedagogiki UKSW, kierownik Katedry Filozofii i Socjologii Wychowania w Instytucie Pedagogiki UKSW.

Zainteresowania naukowe: pedagogika religii, religia w dialogu z edukacją, związki pedagogiki i wychowania z filozofią hermeneutyczną, ontologiczne i aksjologiczne wyzwania pedagogiki i resocjalizacji, współczesna filozofia edukacji, pedagogika personalno-egzystencjalna.